

КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ ПІСЛЯ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Кияниця Л. Л.,

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій

Навчально-наукового інституту міжнародних відносин

Національного авіаційного університету

У статті викладено аналіз основних точок конфліктогенності в регіоні Близького Сходу після завершення «Арабської весни» та початку «Арабської зими» як періоду загострення суперечностей між ключовими групами держав регіону. Наголошується на тому, що поточний стан близькосхідної регіональної системи вказує на її високий рівень конфліктного потенціалу.

В статье изложен анализ основных точек конфликтогенности в регионе Ближнего Востока после завершения «Арабской весны» и начала «Арабской зимы» как периода обострения противоречий между ключевыми группами государств региона. Сделано ударение на том, что текущее состояние ближневосточной региональной системы указывает на ее высокий уровень конфликтного потенциала.

The article expounds the analysis of main points of potential conflict in the region of the Middle East after the end of the 'Arab Spring' and the beginning of the 'Arab Winter' as a period of growing contradictions between key groups of the regional nation-states. It is emphasized that the current state of the Middle Eastern regional system implies its high-level conflict potential.

Ключові слова: Близький Схід, «Арабська весна», «Арабська зима», конфліктогенність, дипломатична криза.

Постановка проблеми. Розвиток сучасної системи міжнародних відносин на Близькому Сході характеризується високим рівнем поширення конфліктного типу відносин між основними акторами регіональної політики, що неминуче впливає на взаємодію між Близьким Сходом та рештою регіонів світу. Особливо широкого масштабу ця тенденція набула за підсумками революційних процесів, що отримали загальну назву «Арабської весни» (за аналогією з транскордонними революційними процесами в Європі 1848–1849 рр. [1]). Оскільки наслідки «Арабської весни» включають низку важливих трансформацій регіонального співвідношення сил, специфіку яких автор цієї статті вже мав нагоду докладно проаналізувати в своєму дисертаційному дослідженні на відповідну тему [2], видається необхідним окреслити подальші перетворення структури міждержавних відносин на Близькому Сході, що мали місце вже після «спаду» революційної хвилі, що охопила регіон у 2010–2011 рр. Відповідно, це дозволить зробити подальші кроки у плані розуміння сутності сучасної трансформації близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин, яка все ще триває.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика «Арабської весни» та її впливу на близькосхідну систему міжнародних систем останніми роками дедалі частіше привертає увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників міжнародної політики. Серед українських науковців проблеми міжнародно- та регіонально-політичного виміру «Арабської весни» висвітлюють С.С. Троян [3] (аналіз подій «Арабської весни» з точки зору їх рушійних сил, внутрішніх та зовнішніх чинників та потенційних наслідків), І.В. Краснюк [4] (огляд та аналіз основних елементів міжнародної та регіональної напруженості за наслідками «Арабської весни», з особливим наголосом на ролі «Ісламської держави Іраку та Леванту»), В.В. Дівак [5] (дослідження впливу «Арабської весни» на поточні процеси територіального переформатування Близького Сходу), та В.О. Швед [6] (аналіз наслідків «Арабської весни» виходячи з тези про поразку першої хвилі арабських революцій та загострення сунітсько-шіїтського конфлікту в регіоні). Серед зарубіжних авторів, що займаються зазначеною проблематикою, слід передусім назвати І. Саламея [7] («Арабська весна» як перехід від режиму національних держав до панування децентралізованих «комунітарних» механізмів регіонального врегулювання та конфлікту), Дж. Батталоглу та Ф. Фарасіна [8] («Арабська весна» як черговий етап сек'юритизації на Близькому Сході),

Л.Є. Грініна, Л.М. Ісаєва та А.В. Коротаєва [9] («Арабська весна» як регіональний прояв світ-системної турбулентності на етапі кардинального переформатування сучасної світ-системи).

Тим не менше, незважаючи на багатство відповідних досліджень та різноманітність представлених у них дослідницьких позицій, видається, що для всіх них характерна концентрація на етапі самої «Арабської весни», в той час як регіонально-політичні процеси, що розгорнулися в подальший період (після 2012 р.) розглядаються як просте продовження (чи завершення) останньої. Саме тому для цієї статті характерний протилежний підхід до відповідної проблематики, а саме наголос на власній специфіці так званої «Арабської зими», що розгорнулася протягом 2010-х років на тлі невдачі початкових прагнень учасників «Арабської весни».

Відповідно, **метою статті** є аналіз специфіки наростання конфліктності та конфліктогенного потенціалу між основними акторами близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин за наслідками «Арабської весни», а також визначення основних коаліцій, інтереси яких суперечать одна одній, та можливих сценаріїв подальшого розвитку подій у регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті цієї статті під завершенням «Арабської весни» слід розуміти припинення дії тієї «революційної» динаміки трансформації міжнародних відносин на Близькому Сході, для якої було характерно перетворення проблеми «зміни режиму» (regime change) на основне питання, навколо якого групувалися відповідні держави регіону [див. 2]. Прикладом такого підходу в період 2011–2014 рр. стало латентне протистояння між Туреччиною та Катаром, з одного боку, та Саудівською Аравією та її союзниками, з іншого боку, навколо проблеми постреволюційних перетворень в Єгипті та Ємені: в той час як Туреччина та Катар підтримували «братів-мусульман» та близькі їм сили у відповідних державах, саудівське керівництво фактично висловилося на користь світських сил, що могли б забезпечити авторитарну стабілізацію у відповідних державах [10; 11; 12].

Тим не менше, відповідну динаміку перервало проголошення так званої «Ісламської держави Іраку та Сирії / Леванту», що призвело до переформатування поля зіткнень між просаудівською коаліцією та турецько-катарським альянсом за нових обставин. Оскільки ІДІЛ виступила в ролі претендента на радикальну трансформацію всього політичного ландшафту Близького Сходу (а в перспективі, і цілого світу), можна говорити про те, що така відверта ворожість із боку недержавного суб'єкта, що захопив контроль над значною частиною територій Іраку та Сирії (а на піку наступу сил ІДІЛ серйозно ставилося питання про можливість захоплення ними Багдаду), змусили відповідні регіональні коаліції відступити від межі прямого зіткнення між собою, до якої вони наблизилися після державного перевороту 2013 р. у Єгипті [13]. У той же час виникнення та експансія ІДІЛ були використані в суто геоекономічних цілях елементами, близькими як до просаудівського, так і до протурецького таборів: через території, контрольовані підрозділами ІДІЛ, активно проходив нелегальний трафік енергоносіїв та інших вантажів, який прикривали корумповані елементи серед правлячих кіл відповідних близькосхідних держав [14].

У більш глобальному плані наступ ІДІЛ на території Сирії та Іраку призвів до початку масового переміщення біженців із цих держав, що рятувалися від переслідувань або й прямої загрози винищення з боку влади самопроголошеного халіфату, у напрямку Південної та Південно-Східної Європи. Хоча ця тема виходить поза межі цієї статті, тим не менше, слід відзначити, що настільки масштабний наплив біженців викликав серед керівництва ЄС розгубленість стосовно шляхів пошуку подолання цієї кризи, чим у своїх інтересах спробували скористатися деякі держави Близького Сходу, передусім Туреччина. Проявом останнього стала так звана «домовленість про біженців» (осінь 2015 р.) між офіційною Анкарою та ЄС, згідно з якою Туреччина мала стримувати наплив біженців із Сирії та інших нестабільних країн Близького Сходу в обмін на відповідне фінансування з боку ЄС (початковий обсяг траншу – 3,3 млрд. євро) [15].

З іншого боку, громадянська війна в Сирії, яка розпочалася в «малій формі» 2011 р. та набула широкого масштабу 2012–2013 рр., продовжує залишатися найбільш негативним наслідком «Арабської весни» та водночас – точкою зіткнення інтересів як регіональних, так і позарегіональних гравців у регіоні Близького Сходу. Станом на 2015 р. більша частина території країни (від 52 до 57 відсотків) вийшла з під контролю центрального уряду в Дамаску: північ Сирії опинився або під контролем опозиційних сил, серед яких дедалі більшого впливу набували пов'язані як Катаром / Туреччиною, так і з Саудівською Аравією ісламістські сили, або під впливом курдського ліворадикального руху (Робітнична партія Курдистану / «Загони народної самооборони»), провідники яких проголосили Демократичну конфедерацію Північної Сирії (неформальна назва – Рожава; листопад 2013 р.), яка набула повноцінної суб'єктності протягом 2015–2016 рр. [16; 17; 18]. У свою чергу, схід Сирії фактично опинився під контролем сил ІДІЛ, штаб-квартирою («столицею») яких стало місто ар-Ракка. Ще 2014 р. ВПС США почали завдавати ракетно-бомбових ударів по територіям, зайнятим ІДІЛ; у той же час США продовжували втілювати в життя програми озброєння та військової підготовки загонів сирійської опозиції («Вільна Сирійська армія»). За таких обставин уряд Б. Асада звернувся до Російської Федерації та Ісламської Республіки Іран з проханням про надання військової допомоги, оскільки як урядова армія Сирії, так і створені урядом загони алавітського ополчення були виснажені роками конфлікту на кілька фронтів [19; 20].

Відповідно, 30 вересня 2015 р. розпочалася операція сил РФ у Сирії, основною складовою якої стали повітряні атаки проти позицій як ІДІЛ, так і сил сирійської опозиції. При цьому російські війська спеціального призначення та приватні військові компанії (зокрема так звана «компанія Вагнера»), а також бойові підрозділи, створені лідером Чечні Р. Кадировим, були направлені для участі в наземних боях на боці Б. Асада, а регулярна сирійська армія отримала підтримку російських радників та штабних офіцерів [21]. Участь Ірану в сирійському конфлікті набула ще більшого масштабу, у тому числі за рахунок залучення союзних шиїтському Ірану підрозділів руху «Хезболла», які надавали підтримку Б. Асаду ще з самого початку конфлікту [22]. До того ж, до Сирії були направлені підрозділи «Корпусу стражів Ісламської революції» та низки спеціальних та парамілітарних підрозділів збройних сил Ірану [23]. У цьому сенсі участь Ірану в сирійському конфлікті значно перевищила участь Росії, що викликало особливе невдоволення з боку Сполучених Штатів та Саудівської Аравії. Посилення військово-технічної та фінансової підтримки відповідних підрозділів сирійських опозиційних сил з боку останніх дало підстави аналітикам восени 2015 р. говорити про те, що громадянська війна в Сирії перетворилася на гібридну війну між Сполученими Штатами та РФ, за паралельною участю Саудівської Аравії та Ірану, що переслідують у цьому конфлікті власні інтереси [24]. При цьому ефективність підтримки неорганізованих та позбавлених єдиного керівництва підрозділів «Вільної Сирійської армії» з боку США виявилася достатньо низькою, тому в жовтні 2015 р. відповідна програма була припинена [25]. Відтепер США сконцентрувалися на наданні військово-технічної та фінансової підтримки підрозділам курдської самооборони (а пізніше – створеним на їх основі «Сирійським демократичним силам»), до складу яких також увійшли певні підрозділи з арабським або ассирійським етнічним складом [26]).

За цих обставин Туреччина проявляла схильність до підтримки антиросійської позиції, формою чого і став відомий конфлікт із РФ навколо збитого турецькими військовиками російського винищувача Су-24 (24 листопада 2015 р.) [27]. Тим не менше, хоча РФ запровадила проти Туреччини санкції, а російські державні ЗМІ напругу звинуватили Р. Т. Ердогана у підтримці ІДІЛ, до прямого конфлікту між відповідними державами не дійшло. Пізніше, за деякими даними, російська сторона надала Р. Т. Ердогану інформацію про учасників спроби державного перевороту в Туреччині (15 липня 2016 р.), на тлі чого Туреччина відійшла від своєї попередньої проамериканської позиції, розкритикувавши достатньо м'яку реакцію адміністрації Б. Обами на дії заколотників [28; 29]. При цьому відвертого зближення Туреччини з РФ не відбулося. Тим не менше, і після подій липня 2016 р. Туреччина продовжує підтримувати певні підрозділи сирійської опозиції (зокрема, сили місцевих туркменських (туркоманських) націоналістів та «поміркованих» ісламістів із коаліції «Ахрар аш-Шам») [30]. Головним чинником участі Туреччини в сирійському конфлікті наразі є, в першу чергу, прагнення не допустити розширення впливу підтримуваних США сил Рожави, ідеологія якої (так званий «демократичний конфедералізм») розглядається офіційною Анкарою як пряма загроза існуванню турецької національної державності [31]. Частково саме тому Туреччина так болюче реагує на дії США в Сирії, оскільки останні на цей час переважно спрямовані на надання підтримки Рожаві та пов'язаним із нею «Сирійським демократичним силам». На противагу цьому, Туреччина восени 2017 р. здійснила низку кроків, спрямованих на легітимацію власного проекту «Тимчасового уряду Сирії», під контроль якого вже перейшла частина сил «Вільної Сирійської армії» [32]. У майбутньому, скоріше за все, цей геополітичний проект Туреччини буде ставити за свою мету об'єднання всіх непов'язаних із ІДІЛ або силами «Аль-Каєди» («Фронт аль-Нусра») консервативних ісламістських сил сунітського спрямування в Сирії.

З іншого боку, Іран, окрім власне активності в Сирії, проявив власну налаштованість на здобуття регіональної гегемонії також і в Ємені, де підтримуваний з Тегерану рух хуситів (місцевих шиїтів) на деякий час взяв під свій контроль більшу частину території держави (лютий 2015 р.) [33]. На противагу цьому, Саудівська Аравія здійснила фактичну збройну інтервенцію на територію Ємену (початок – 26 березня 2015 р.), до якої долучилися держави-союзники Ер-Ріяду: Бахрейн, Кувейт, Катар та ОАЕ, а також Єгипет, Марокко, Йорданія та Судан [34]. Військові дії тривають і по сьогодні, при цьому останнім часом підрозділи хуситів вдалися до досить успішних диверсійних акцій всередині Саудівської Аравії. Збита на початку листопада цього року біля м. Ер-Ріяд ракета «повітря-земля», яку, за твердженням саудівської сторони, було запущено з боку підконтрольних хуситам територій Ємену, стала підставою для низки гучних антиіранських заяв з боку влади Саудівської Аравії, а також її єменських сателітів [35]. Тому не можна виключати подальшого загострення ірансько-саудівської гібридної війни на території Ємену, хоча наразі ще не можна говорити про те, що саудівсько-іранський конфлікт може набути форми відкритого збройного зіткнення.

У свою чергу, Ірак протягом 2014–2017 рр. пережив значну зміну своєї геополітичної орієнтації, оскільки переважно шиїтський за своїм складом уряд держави, перед загрозою захоплення Багдаду силами ІДІЛ та за умов фактичної відсутності дієвої підтримки з боку США після виведення американського контингенту з Іраку 2011 р., звернувся до Ірану з неформальним проханням про допомогу [36]. Відповідно, саме іранська підтримка, передусім військова, дозволила Іраку станом на жовтень 2017 р. розгромити сили ІДІЛ на своїй території (за винятком деяких прикордонних районів).

Ще більш важливим чинником проіранського курсу сучасного Іраку стало формування підрозділів шиїтського ополчення – «Сил народної мобілізації», озброєних та навчених за безпосередньої участі іранських радників [37]. Багато в чому саме ці підрозділи, загальна чисельність яких складає близько 100 000–120 000 осіб, зіграли провідну роль як у розгромі сил ІДІЛ на території Іраку, так і в придурженні спроби проголошення незалежності Іракського Курдистану (разом із м. Кіркук), здійсненої у жовтні 2017 р. керівником автономії М. Барзані [38]. За умов повної обструкції спроби проголошення незалежного ІК з боку Іраку, Ірану та Туреччини (остання запровадила економічну блокаду регіону, а іранські війська було приведено в повну бойову готовність на кордоні з ІК), М. Барзані був змушений прийняти всі умови федерального уряду Іраку, що фактично обмежили зону впливу уряду ІК суто курдськими етнічними районами [39]. Тим самим, на цей час можна стверджувати, що Ірак фактично відновив свою територіальну цілісність, однак опинився під неформальним впливом Ісламської республіки Іран, якій нарешті вдалося зробити перший крок у напрямі омріяної ще з часів Р. Хомейні єдності шиїтського світу (більшість населення Іраку – шиїти за віросповіданням) [40]. На тлі поточного загострення відносин між Іраном та Саудівською Аравією майбутнє Іраку виглядає непевним, адже ця держава все ще багато в чому залежить від Заходу, передусім від США.

Ще одною конфліктогенною точкою сучасного Близького Сходу є Лівія, яка після падіння режиму М. Каддафі, опинилася в ситуації перманентного внутрішньополітичного хаосу. Територія цієї країни стала одним із найбільших «перевалочних пунктів» біженців із держав Африки на південь від Сахари, що прямують до Південної Європи, а далі – насамперед до Німеччини та скандинавських держав [41]. Тому з точки зору керівництва ЄС продовження нестабільності на території Лівії загрожує політичною дестабілізацією всередині самого Європейського Співтовариства. Станом на 2017 р. основними суб'єктами громадянської війни на території Лівії є (1) так званий Тобруцький уряд, офіційно Кабінет міністрів (базується в м. Тобрук), – призначений обраною на виборах 2014 р. Палатою представників Держави Лівія, що мала замінити Всезагальний національний конгрес, перший пост-джамахірійський орган законодавчої влади Лівії; (2) Уряд національної єдності – базується в м. Триполі, столиці Лівії; (3) Новий Всезагальний національний конгрес – складається з парламентарів колишнього Всезагального національного конгресу, що відмовилися скласти свої повноваження 2014 р. [42] Окрім цього, у громадянському конфлікті в Лівії беруть участь низка так званих «рад моджахедів» – місцевих ісламістських організацій, туарезькі націоналісти на півдні (провінція Феццан), а також прихильники ІДІЛ, що деякий час контролювали район м. Сирт, батьківщини самого М. Каддафі. Специфічною є роль Халіфи Хафтара, верховного головнокомандуючого Лівійської національної армії – створеної під контролем Тобруцького уряду першої з 2011 р. постійної лівійської армії, якого деякі лівійські політики підозрюють у спробі узурпації влади та встановлення власної диктатури [43]. Загалом же можна стверджувати, що ситуація в Лівії на сьогодні є найбільш непередбачуваною в порівнянні з усіма конфліктними точками сучасного Близького Сходу.

Нарешті, варто звернути увагу на специфічну роль Катару, оскільки цей невеликий, але дуже впливовий «нафтовий емірат» продовжує намагатися грати у власну гру, що вже тривалий час викликає гнів Саудівської Аравії. У червні 2017 р. Саудівська Аравія та її найближчі союзники (Єгипет, ОАЕ, Бахрейн та Йорданія) розірвали дипломатичні відносини з Катаром на тлі звинувачень у підтримці ІДІЛ, а також, що більш важливо, в намаганні досягти певних домовленостей з Іраном [44]. Туреччина надала підтримку своєму катарському союзникові, направивши на територію цієї держави свій військовий контингент (близько 200 військових), а також надавши Катару допомогу продовольством на протидію економічним санкціям, запровадженим проти Катару з боку Саудівської Аравії та союзних їй арабських держав [45]. На цей момент ще неясно, яким чином буде розвиватися криза навколо Катару в подальшому, але на цей час напруга між сторонами цього дипломатичного конфлікту дещо вщухла.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що розвиток подій на Близькому Сході за умов «Арабської зими» характеризується двома основними тенденціями. По-перше, за умов припинення власне антирежимних революційних рухів як чинника політичних змін наростає вплив власне *real politics* як основної форми відносин між відповідними державами. По-друге, відбувається подальше зростання регіональної напруги за рахунок радикалізації взаємних позицій Ірану та Саудівської Аравії, в той час як Катар та Туреччина намагаються грати на протиріччях між обома сторонами. У той же час не варто забувати також і про інтереси позарегіональних гравців, у першу чергу, РФ, США та ЄС. Однак станом на цей час видається, що жоден із них не схильний до проведення безпосередньої політики втручання, схильючись радше до взаємодії з впливовими регіональними гравцями на Близькому Сході. Тому можна зробити висновок, що найбільш вірогідним сценарієм розвитку «арабської зими» стане поступове «сповзання» просаудівського та проіранського альянсів до ситуації більш-менш прямого протистояння, в той час як позиція таких акторів регіональної системи, як Туреччина, на цей момент виглядає доволі двозначною. Тим не менше, можна уявити собі також і сценарій більш активного втручання великих держав на Близькому Сході – за алгоритмом, вже відпрацьованим у Лівії, адже стратегічна важливість цього регіону навряд чи дозволить їм ігнорувати можливий

широкомасштабний регіональний конфлікт. Нарешті, сценарій мирного врегулювання наразі виглядає найменш вірогідним, адже останній вимагає взаємної готовності сторін до серйозних компромісів із принципових питань устрою регіону.

Тим не менше, подальше проведення досліджень з обраної тематики вимагатиме більшого наголосу на специфіці інтересів окремих держав та недержавних акторів Близького Сходу, що потягне за собою широке використання методології case studies. Таким чином, можна буде зробити висновок щодо готовності кожного окремо взятого суб'єкта вищезгаданих регіональних коаліцій до активної участі в протистоянні або до примиренської позиції.

Література:

1. Weyland K. The Arab Spring: why the surprising similarities with the revolutionary wave of 1848? *Perspectives on Politics*. 2012. № 10(4). P. 917–934.
2. Кияниця Л.Л. Вплив «Арабської весни» на співвідношення сил на Близькому Сході: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 20 с.
3. Троян СС Арабські революції 2010-2011 років та їх наслідки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 19: Зовнішня політика і дипломатія: досвід, моделі, традиції (до 95-ї річниці дипломатичної служби України). С. 170–176.
4. Краснюк І.В. Наслідки Арабської весни в політиці Близького Сходу. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23(2). С. 148–154.
5. Дівак В.В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального переформатування регіону. *Держава і право*. Вип. 56. С. 576–587.
6. Швед В.О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 109–122.
7. Salamey I. *The decline of nation-states after the Arab Spring: the rise of communitocracy*. London: Routledge, 2017. 134 p.
8. Battaloglu C., Farasin F. From democratization to securitization: post-Arab Spring political order in the Middle East. *Digest of Middle Eastern Studies*. 2017. № 26(2). P. 299–319.
9. Гринин Л.Е., Исаев Л.М., Коротаев А.В. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке. М.: Московская редакция издательства «Учитель», 2015. 384 с.
10. Özkan M., Korkut H. Turkish foreign policy toward the Arab revolutions. *Epiphany*. 2013. № 6(1). P. 162–181.
11. Khatib L. Qatar's foreign policy: the limits of pragmatism. *International Affairs*. 2013. № 89(2). P. 417–431.
12. Lebaron R. Gulf State divisions reemerge in reaction to Cairo crackdown. URL: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/egyptsource/gulf-state-divisions-reemerge-in-reaction-to-cairo-crackdown>.
13. Cheterian V. ISIS and the killing fields of the Middle East. *Survival: Global Politics and Strategy*. 2015. № 57(2). P. 105–118.
14. Stergiou D. ISIS political economy: financing a terror state. *Journal of Money Laundering Control*. 2016. № 19(2). P. 189–207.
15. Moore J. Turkey's Erdogan accuses EU of failing to honor pact on migrants. *Newsweek*. 2016. 26 July. URL: <http://www.newsweek.com/turkeys-erdogan-accuses-eu-failing-uphold-pact-migrants-483888>.
16. Who is fighting whom in Syria. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2015/10/01/world/middleeast/the-syria-conflicts-overlapping-agendas-and-competing-visions.html>.
17. Lister C. The Free Syrian Army: a decentralized insurgent brand. *The Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World Analysis Paper*. No. 26, November 2016. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/11/iwr_20161123_free_syrian_army.pdf.
18. Cemgil C., Hoffmann C. The 'Rojava Revolution' in Syrian Kurdistan: a model of development for the Middle East? *IDS Bulletin*. № 47(3). URL: <http://bulletin.ids.ac.uk/idsbo/article/view/2730/HTML>.
19. Шуляк С.В. Мотиви російського збройного втручання у громадянську війну в Сирії (глобальний вимір). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 485–488.
20. Stent A. Putin's power play in Syria: how to respond to Russia's intervention. *Foreign Affairs*. January-February 2016. P. 106–113.
21. How "Wagner" came to Syria: captured soldiers cast light on the work of a shadowy group. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/news/europe/21730873-captured-soldiers-cast-light-work-shadowy-group-how-wagner-came-syria>.
22. Slim R. Hezbollah and Syria: from regime proxy to regime savior. *Insight Turkey*. 2014. № 16(2). P. 61–68.

23. Шиитские военизированные формирования в сирийской войне: иранский фактор. URL: <http://csef.ru/ru/oborona-i-bezopasnost/509/shiitskie-voenizirovannye-formirovaniya-v-sirijskoj-vojne-iranskij-faktor-7201>. – Назва з екрану.
24. Волохов В. Сирія після Сочі. Незалежний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». URL: http://bintel.com.ua/uk/article/11-29_syria. – Назва з екрану.
25. U.S. suspending program to train and equip Syrian rebels. URL: <http://edition.cnn.com/2015/10/09/politics/us-syria-rebels-arms-program-suspended/index.html>. – Назва з екрану.
26. Tastekin F. US backing ensures Arab-Kurd alliance in Syria will survive. Al Monitor. 2016. 8 September. URL: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/09/turkey-syria-intervention-wreck-arab-kurdish-alliance.html#ixzz51WcO2L1F>. – Назва з екрану.
27. 10 дней российско-турецкого конфликта: хроника событий / Русская и Турецкая службы Би-Би-Си. 2015. 3 декабря. URL: http://www.bbc.com/russian/international/2015/12/151203_turkey_russia_conflict_chronology. – Назва з екрану.
28. Erdogan warned of incoming coup by Russian alert / Fars News Agency. 2016. 20 July. URL: <http://en.farsnews.com/newstext.aspx?nn=13950430001452>. – Назва з екрану.
29. Aranco T., Yeginsu C. Turks can agree on one thing: U.S. was behind failed coup. The New York Times. 2016. 2 August. URL: <https://www.nytimes.com/2016/08/03/world/europe/turkey-coup-erdogan-fethullah-gulen-united-states.html>. – Назва з екрану.
30. Ahrar al-Sham / Mapping Militant Organizations. URL: <http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/523>. – Назва з екрану.
31. Leezenberg M. The ambiguities of democratic autonomy: the Kurdish movement in Turkey and Rojava. Southeast European and Black Sea Studies. 2016. № 16(4). P. 671–690.
32. al-Khateb K. Syrian opposition 'interim government' takes control of Bab al-Salameh border crossing. Al Monitor. 2017. 26 October. URL: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/10/syria-levant-front-border-crossing-interim-government.html#ixzz51Wj9eaL1>. – Назва з екрану.
33. Yemen's Houthis form own government in Sanaa / Al Jazeera. – 2015. – 7 February. URL: <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2015/02/yemen-houthi-rebels-announce-presidential-council-150206122736448.html>. – Назва з екрану.
34. Saudi Arabia launches Yemen air strikes as alliance builds against Houthi rebels / The Guardian. 2015. 26 March. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/26/saudi-arabia-begins-airstrikes-against-houthi-in-yemen>. – Назва з екрану.
35. Ballistic missile intercepted near Riyadh airport. Financial Times. 2017. 4 November. URL: <https://www.ft.com/content/8dbfc46c-c1a4-11e7-a1d2-6786f39ef675>. – Назва з екрану.
36. Iran sends troops into Iraq to aid fight against Isis militants. The Guardian. 2014. 14 June. URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/14/iran-iraq-isis-fight-militants-nouri-maliki>. – Назва з екрану.
37. Силы народной мобилизации Ирака: на пути к национальному примирению? РСМД. 2016. 30 ноября. URL: <http://russiancouncil.ru/analytiks-and-comments/columns/ruslan-mamedov/sily-narodnoy-mobilizatsii-iraka-na-puti-k-natsionalnomu-pri>. – Назва з екрану.
38. Iraqi forces take Kirkuk, lower Kurdistan flag. Rudaw. 2017. 16 October. URL: <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/151020177>. – Назва з екрану.
39. Анализ: Смутные времена Курдского региона. Commonsense.eu. 2017. 31 октября. URL: http://commonsense.eu/index.php?m=23&n=123&news_id=4411&lng=rus. – Назва з екрану.
40. Calabrese J. Revolutionary horizons: regional foreign policy in post-Khomeini Iran. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1994. 221 p.
41. Ливийские беженцы: отчаянное стремление в Европу. Deutsche Welle. 2015. 28 апреля. URL: <http://www.dw.com/ru/ливийские-беженцы-отчаянное-стремление-в-европу/a-18411989>. – Назва з екрану.
42. Libya: who controls what / Al Jazeera. 2017. 22 March. URL: <http://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2017/03/libya-controls-170321125820367.html>. – Назва з екрану.
43. General accused of war crimes courted by West in Libya. The Guardian. 2017. 25 September. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/sep/25/khalifa-haftar-libyan-general-accused-of-human-rights-abuses>. – Назва з екрану.
44. Ulrichsen K. C. Implications of the Qatar Crisis for regional security in the Gulf. AlSharq Forum Brief. 2017. June. URL: http://www.sharqforum.org/wp-content/uploads/dlm_uploads/2017/06/Implications-of-the-Qatar-Crisis.pdf.
45. How Turkey stood by Qatar amid the Gulf crisis. Al Jazeera. 2017. URL: <http://www.aljazeera.com/news/2017/11/turkey-stood-qatar-gulf-crisis-171114135404142.html>. – Назва з екрану.